

Автор туралы мәліметтер

Самекбаева Эльмира Мақсұтқызы* – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Шәкәрім университеті, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: elmira5_66@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0137-463X>.

Исакова Сабира Сагынбековна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе, e-mail: sabira-i@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2986-8885>.

Сведения об авторах

Самекбаева Эльмира Мақсұтқызы* – кандидат филологических наук, доцент, НАО «Шәкәрім университет», Республика Казахстан, Семей, e-mail: elmira5_66@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0137-463X>.

Исакова Сабира Сагынбековна – доктор филологических наук, профессор, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Республика Казахстан, Актөбе, e-mail: sabira-i@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2986-8885>.

Information about the author

Elmira Samekbayeva* – candidate of philological sciences, associate professor, Shakarim University, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: elmira5_66@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0137-463X>.

Sabira Isakova – doctor of philology, professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Republic of Kazakhstan, Aktobe, e-mail: sabira-i@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2986-8885>.

Редакцияға енуі 03.08.2026

Жариялауға қабылданды 28.09.2026

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3\(7\)-2](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-2)

FTAMP: 16.21.51

Ә.Қ. Таңсықбай

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
020000, Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ., Абай к-сі, 76
ORCID: 0000-0001-9929-1685
e-mail: adilet_2_97@mail.ru

«ТҮРК» СӨЗІНІҢ «БАБЫРНАМАДАҒЫ» СЕМАНТИКАСЫ

Андатпа. Мақалада XVI ғасырда Захир әд-дин Мұхаммед Бабырдың шағатай (түркі) тілінде жазған «Бабырнама» (шағ. *Уақай* `Оқиғалар») еңбегіндегі *түрк* лексемасының семантикасы зерттеледі.

Зерттеудің мақсаты – бұл сөздің мәтіндегі қолданыстарын түпнұсқа деректер негізінде саралап, мағыналық құрылымын, референттік ауқымы мен коннотациялық ерекшеліктерін анықтау. Негізгі дереккөз ретінде «Бабырнаманың» Хайдарабад қолжазба көшірмесінің факсимилесі пайдаланылды. Контекстік-семантикалық және салыстырмалы талдау *түрк* атауының этнонимдік мағынамен шектелмей, этносаяси және сапалық мәндерде де жұмсалғанын көрсетті. Этнонимдік қолданыстарда оның референттік ауқымы қазіргі «түркі халықтары» ұғымымен толық сәйкеспейді, өйткені *моғол*, *чағатай*, *өзбек* тәрізді атаулардан ажыратыла қолданылады. Ал адамға берілген сипаттамаларда *түрк* «қарапайым» мағынасымен сабақтасып, көбіне жағымды немесе бейтарап мәндегі сөздермен қатар қолданылады. Бұл деректер кейінгі лексикографиялық және ғылыми еңбектерде *түрк* сөзін «қарабайыр», «мәдениеті төмен», «аңқау», тіпті «кезбе тәрізді» мәндермен түсіндіру оның «Бабырнамадағы» семантикалық табиғатын ашпайтынын аңғартады. Мұндай түсініктер жекелеген контекстік реңктерді жалпылап, лексеманың өзге мағыналық қырларын ескермеуден қалыптасқаны байқалады. Зерттеу тарихи этнонимдердің семантикасын қалпына келтіруде олардың қолданыстарын дәуірлік және мәтіндік контексте тұтас қарастырудың маңызын көрсетеді.

Тірек сөздер: Бабырнама, түрк, этноним, қазақ, семантика, тарихи лексикология.

Кіріспе

Этноним – ұлттың тарихи жадын, мәдени болмысын, тілдік және әлеуметтік байланыстарын танытатын маңызды лексикалық бірліктердің бірі. Белгілі бір этникалық атаудың мағынасы тек сол халықтың атын білдірумен шектелмейді. Оның семантикалық құрылымында тарихи кезеңдерге, саяси жағдайларға, этносаралық қарым-қатынасқа және сол атауды қолданған ортаның дүниетанымына қатысты ақпарат сақталады. Тарихи мәтіндердегі этнонимдерді қазіргі тілдегі мағынасымен ғана түсіндіру немесе олардың көне қолданысын кейін қалыптасқан түсініктер негізінде бағалау сөздің бастапқы семантикасын бұрмалауға әкелуі мүмкін. Мұны *қазақ* сөзінің семантикалық тарихынан да байқауға болады. *Қазақ* сөзінің бүгінде хрестоматиялық сипат алған «кезбе», «қаңғыбас» деген түсіндірмесінің орнығуына А. Левшин мен О. Сенковский еңбектері себепкер болды. Бұл теріс мағыналар «Бабырнама» [1] еңбегіне негізделеді-міс. О. Сенковский Бабырдың шағатай тіліндегі бұл шығармасында *қазақ* сөзі «кезбе» (бродяга), ал *қазақлық* «кезбелік» (бродяжничество) мағынасында қолданылғанын көрсетеді [2, 41]. А. Левшин де Бабыр естеліктеріндегі *қазақ* сөзін «кезбе», одан туындаған *қазақлық* сөзін «кезбелік», *қазақламақ* етістігін «кезу, тентіреп кету» деп түсіндіреді (*қазақламақ* деген сөз «Бабырнамада» тіркелмеген). Ғалым бұл мағыналарды *қазақ* деп аталатын халықтың тұрмыс-салтымен байланыстырады [2, 40-41]. Алайда «Бабырнама» мәтінінің өзінде (Хайдарабад көшірмесі) *қазақ* сөзі, біріншіден, Қазақ елі мен ұлтының, оның өкілінің атауы ретінде қолданылады. Бабыр Жошы әулетінен тараған Әдік сұлтанды қазақ сұлтандарының бірі деп атап, Қасым ханды «Қазақ ұлысының ханы» ретінде көрсетеді [1, 12a]. Екіншіден, *қазақ* «батыл, ержүрек» деген сапалық мағынада [1, 39a, 52a], сондай-ақ *қазақ* және *қазақ йігіт (жигит)* тіркесі «батыр, жауынгер, барлаушы» мәнінде жұмсалады [1, 71a, 309a, 336a]. Үшіншіден, шығарманың кейінгі бөліктерінде *ұғры* («ұры») сөзімен қатар келіп, «қарақшы» мағынасын да білдіреді [1, 358b, 361a]. *Қазақана* тұлғасы Алаша ханның тұрмысын сипаттаған контексте «қарапайым, сән-салтанатсыз» мәнінде қолданылған [1, 108b]. *Қазақлық* сөзінің семантикалық аясы бұдан да кең. Бірқатар контексте ол саяси тұрақсыздық жағдайында билеушінің биліктен айырылып немесе билікке ұмтылып, өз жақтастарымен бірге түзге шығып күн көрген кездегі хәлі мен өмір салтын білдіреді [1, 11a, 14a, 20a, 39b, 64a, 65b, 74b, 164a]. Екіншіден, билікке қол жеткізу жолындағы әскери жорық, саятшылық, барымта тәрізді әрекеттерді тура білдіреді [1, 15a, 97b, 106a, 144a, 165a, 170a, 170b, 173b]. Жекелеген контекстерде бұл семантика жағымсыз реңк алып, «қарақшылық» мағынасында да кездеседі [1, 70b, 105a]. Осылайша, «Бабырнамадағы» *қазақ* түбірлі тұлғалардың нақты қолданыстары «қазақ» сөзінің тарихи семантикасын бір ғана «кезбе», «қаңғыбас» ұғымына әкеліп тіреудің мәтіндік деректерге сәйкес келмейтінін көрсетеді [3].

Ғылыми әдебиетте мағынасы біршама бұрмаланып, семантикасы әркелкі түсіндіріліп жүрген ендігі бір атау – қазақ ұлты үшін төл әрі қастерлі *түрк* сөзі. Бұл атау қазақ халқының этникалық тегімен ғана емес, оның тарихи жадымен, ата жұрт туралы түсінігімен де сабақтасып жатыр. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Қазақтың түп атасы – батыр түрік» дегені осыған қатысты. Осыған орай, бұл зерттеудің мақсаты – «Бабырнама» мәтініндегі *түрк* лексемасының қолданыстарын контекстік тұрғыдан талдап, оның семантикалық құрылымы мен мағыналық ерекшеліктерін айқындау.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі дереккөзі – Захир әд-дин Мұхаммед Бабырдың XVI ғасырда жазған *Уақай* («Оқиғалар») өмірбаяны. «Бабырнама» деген атауымен мәшһүр бұл еңбек – орта ғасырдағы Орталық Азияның тарихи, этникалық және тілдік ахуалын танытатын маңызды жазба ескерткіштердің бірі. Шығармада қазақ ұлтының тарихына қатысты деректермен қатар, қазақ тілінің тарихи лексикасын зерттеуге мүмкіндік беретін мол тілдік материал сақталған. Бұл шығарманың түпнұсқасы сақталмағандықтан, материал ретінде XVIII ғасырға жатқызылатын бастапқы, беделді Хайдарабад көшірмесі алынды. Бүгінге аталған қолжазбаның А.С. Беверидж дайындап жариялаған 382 беттік факсимилесі сақталған.

Зерттеу барысында *түрк* сөзінің тарихи семантикасы мен «Бабырнамадағы» қолданысын қарастырған түркітанушылар мен бабыртанушылардың ғылыми еңбектері пайдаланылды. Зерттеушілердің жекелеген қолданыстарға берген түсіндірмелері мен аудармалары түпнұсқа мәтіндегі деректермен салыстырылып, олардың семантикалық интерпретациялары сыни тұрғыдан сараланды.

Нәтижелер мен талқылау

«Бабырнамадағы» *түрк* сөзінің мағынасы зерттеушілер тарапынан әртүрлі түсіндіріліп келеді. С.Е. Малов XV ғасырдағы Әлішер Науаи шығармаларында *түрк* пен *өзбек* атауларының бір-бірінен ажыратылып қолданылғанына назар аударады. Дегенмен ғалым мұндай атаулық жіктеліс олардың этникалық жақындығын жоққа шығармайтынын айтып, XV ғасырдағы түркілер мен өзбектерді бір халықтың құрамындағы қауымдар ретінде қарастырады [4, 476].

С.Р. Абдыкадырова «Бабырнамадағы» этнонимдердің қызметін қарастырып, Бабырдың өзін «жартылай түрк, жартылай моғол» деп сипаттайды және шығармадағы этнонимдерді Орталық Азиядағы этникалық қауымдардың өзара байланысымен сабақтастырады. Зерттеушінің пікірінше, Бабыр өзінің шыққан тегіне қарамастан, түркілерге де, моғолдарға да сын көзбен қараған. Ол бұған Хұсраушахқа қатысты үзіндінің аудармасын дәлел ретінде келтіреді: «оның қонақжайлығы да, жомарттығы да түркілік тегіне қарамастан жақсы еді» [5, 553].

С.Ф. Дэйл *түрк* сөзінің мағынасын бұдан кеңірек қарастырады. Оның пікірінше, Бабыр отырықшы халықты (*әһл-и мағмұр* – «отырықшы, қоныстанған жұрт; абат жердің халқы») далалық, негізінен мал шаруашылығымен айналысатын жұрттан (*сахранишин* – «дала тұрғыны, түзде мекендеуші; көшпелі жұрт») жоғары қойған. Зерттеуші соңғы топқа қатысты қолданылған *садиқ* («қарапайым») (шын мәнінде «адал, шынайы» – авт.), *рустаи* («ауылдық, қарабайыр»), *қазақана* («қазақша, қазақы»), *түрк* («түрк») сөздерін жағымсыз сипаттағы атаулар қатарына жатқызып, *түрк* сөзін «simple, rustic, vagabond-like» – «қарапайым, ауылдық, кезбе тәрізді» мағыналарымен түсіндіреді [6, 29]. Ғалымның пікірінше, Бабыр *түрк* атауын саяси мағынада Темірдің түркі-моғол конфедерациясын – *Түрк ұлысын* және өзінің әулеттік тегін білдіру үшін, сондай-ақ Темір әулетінің билікке заңды құқығын негіздеу мақсатында қолданған. Бабыр Темір конфедерациясын тікелей бір-ақ рет атап, оны *Мұғұл уа түрк ұлұсы* түрінде моғол ұлысынан ажыратып көрсетеді. С. Дэйлдің пайымдауынша, 1507 жылы Шыбақ хан Гератты басып алғаннан кейінгі жағдайды баяндаған тұста кездесетін *түрк уа чағатай* атаулары да ыдыраған ұлыстардың өкілдеріне қатысты болуы мүмкін. Мұндағы түркілер тек Темір әулетінің мырзаларын емес, бұрынғы түрк ұлысының мүшелерін, ал чағатайлар Шағатай әулетінің өкілдерімен қатар олардың жақтастарын да қамтуы ықтимал. Зерттеуші Бабырдың саяси-әулеттік тұрғыдан өзін Темірмен байланыстырғанын да атап көрсетеді. «Бабырнамада» Бабыр өзін Темір әулетіне тікелей жатқызып, *тимурийе салатыны* («Темір әулетінің сұлтандары») қатарында бір-ақ рет атайды [7, 158]. С. Дэйл Бабырдың *түрк* атауын әлеуметтік мәнде *сахранишин*, яғни дала тұрғындары немесе негізінен мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі қауымдармен байланыстыра қолданғанын көрсетеді. Бұған Ұра-Төбе маңындағы тұрғындар туралы Бабырдың «халқы сарт әрі ауыл тұрғындары болғанымен, мал бағуы мен қой жаюы түркілер тәрізді» деген сипаттамасын мысал етеді. Зерттеушінің пікірінше, бұл қолданыс Бабыр танымында *түрк* атауы мен көшпелі-малшылық тұрмыс салтының арасында берік семантикалық байланыс болғанын аңғартады [7, 161]. Сұлтан Ахмет мырзаға (Алаша хан/ Кішік хан) қатысты *түрк уа сада* тіркесіндегі *түрк* сөзін «қарапайым, ауылдық, мәдениеті төмен» (simple, rustic, unsophisticated) мәндерімен түсіндіреді. Тәңірберді Саманшыға берілген *түрк у мәрдана* сипаттамасында «қарапайым» деп аударады. Осы деректерге сүйеніп, зерттеуші *түрк* лексемасын *садиқ*, *рустаи*, *мәрдана*, *қазақана* тәрізді адамның далалық болмысын сипаттайтын сөздермен бір семантикалық өрісте қарастырады [7, 161].

Жу-Йуп Ли болса, мәселені *түрк* атауының тарихи референттік ауқымы тұрғысынан қарастырады. Оның пікірінше, Бабыр бұл сөзді көбіне Темір әулеті мемлекеттеріне

бағынышты түркі қауымдарына қатысты қолданған, алайда жекелеген жағдайда бұл атау «малшы-көшпелі жұрт» (pastoral nomads) деген кең мағына да білдірген [8, 109]. Ғалым Бабырдың *түрк* және *моғол* атауларын қазіргі этнолингвистикалық мағынада қолданбағанын арнайы ескертеді. Оның есептеуінше, Бабыр түркітілдес болған өзбектер мен қазақтарды *түрк* деп атамайды және Қыпшақ даласындағы түркітілдес көшпелі халықтарды өзінің Темір әулетіне қарасты түркілермен сәйкестендірмейді. Сол сияқты шығыс шағатайлық моғолдар да көп жағдайда *түрк* атауынан ажыратылып беріледі. Алайда Үндістанның солтүстігін жаулап алғаннан кейін Бабыр өзінің моғол нөкерлерін *Түрк ұмара* («түрк әмірлері») деген кең категорияға енгізген. Осыған сүйенген Ж.-Й. Ли *түрк* атауы кейбір саяси контекстерде моғолдарды да қамтитын кең мағынаға ие болған деп тұжырымдайды [8, 123].

Осы пікірлерден «Бабырнамадағы» түрк сөзінің семантикасына қатысты ортақ тұжырым қалыптаспағаны байқалады. С.Р. Абдыкадырова оны негізінен этникалық текпен және Бабырдың этностарға берген бағасымен байланыстырса, С.Ф. Дэйл этносаяси мағынамен қатар «далалық, көшпелі», «қарапайым, ауылдық» тәрізді әлеуметтік-сапалық реңктерді ажыратады. Жу-Йуп Ли, керісінше, атаудың Темір әулетінің этносаяси ортасындағы референттік шекарасына басымдық береді.

Ең алдымен, *түрк* (ترك) атауының тарихи референттік ауқымы тұрақты болмағанын ескеру қажет. Түрік қағанаты дәуірінде бұл атау бастапқыда Ашина әулеті билік жүргізген халыққа қатысты қолданылса, кейін оның қолданыс аясы кеңейіп, әр кезеңде түрлі тайпалар мен этносаяси қауымдарды қамтыды. Түркі мемлекеттері мен этносаяси бірлестіктерінің құрамына әр кезеңде қарлұқ, қырғыз, ұйғыр және басқа да көптеген тайпалар еніп, кейінгі орта ғасырларда түркі этникалық, тілдік және мәдени кеңістігі одан әрі күрделене түсті. Бабыр өмір сүрген кезеңге қарай қыпшақ, арғын, дулат, найман және басқа да тайпалар осы кеңістіктің құрамдас бөлігіне айналған еді. Олардың тарихи шығу тегі біркелкі болған жоқ: түркі негізді тайпалармен қатар түркіленген ру-тайпалар да болды.

Біріншіден, аталған сөз түркітілдес жұртты білдіретін этноним ретінде қолданылған. Бабыр туған жері Әндіжанды сипаттағанда: «Елі түрк дүр. Шаһры уа базарысыда түрки білмәс кіші йоктур. Елінің лафзы қалам білә раст тұр, не үчүн кім Мір Әлішер Науаидың мұсаннафаты, баужуд кім һарида нашу нама табыптур, бұ тіл білә дүр» [1, 2b] («Елі – түрк. Шаһары мен базарында түркіше білмейтін кісі жоқ. Елінің ауызекі тілі жазба тілімен бірдей. Мір Әлішер Науаи Гератта өсіп-өнгенімен, шығармалары осы тілде жазылған»), – деп жазады. Бұл жерде *түрк* халықтың атауын білдірсе, *түрки* сол халықтың тілін білдіріп жұмсалған. *Түрки* тұлғасының тілдік мағынасы басқа контекстерден де көрінеді: «Ол бір түрки мәсәл бар кім: «Инанмағыл достұңға, саман тығар постұңға»» [1, 78b] («Түркіше бір мақал бар: «Инанмағын достыңа, сабан тығар тер астына»»); «Арқасыда түрки бәйт айтып, бітіп йіберіп едім» [1, 86b-87a] («Артқы жағына түркіше бәйт айтып, жазып жіберген едім»). Этнонимнің тілдік қолданыспен байланысы жекелеген атауларды түсіндірген тұстардан да байқалады: «Көпрәгі – амлук йығачы дүр. Бұ мәуаны бағзы түркләр «қара йеміш» дерләр» [1, 133b] («Көбісі – амлук ағашы. Бұл жемісті кейбір түркітер «қара жеміс» дейді»). Сонымен қатар политоним ретінде: «Самарқандны Искандар бина қылғандүр. Мұғұл уа түрк ұлысы «Семізканд» дерләр» [1, 44b] («Самарқанды Ескендір салдырған. Моғол мен түрк ұлысы «Семізкент» дейді»). Шыбақ ханға қатысты Бабыр: «Шыбақ хан дек ғаним пайда болыптур. Мұның зарары түрккә уа мұғұлға мусауи дүр» [1, 101b] («Шыбақ хандай жау пайда болды. Мұның зарары түркіге де, моғолға да бірдей»), – дейді. Бұл контексте түрк пен моғол бір-бірінен ажыратылған екі қауым ретінде берілген. Тағы бір тұста: «Өзбәк уа Шыбақ хан дек йат ел уа қары дұшман жами Темүр бегнің ауладының елігидәкі уиляятқа мутасарриф болдылар. Түрк уа чағатайдың һәр гуша уа кинарда һәм кім қалып еділәр, бағзы рағбат білә, бағзы карһ біле Өзбәккә пайуаста болдылар» [1, 213a] («Өзбек пен Шыбақ хандай жат ел мен қары дұшпан Темір бектің әулетінің қолындағы уәляятқа ие болды. Түрк пен шағатайдан әр жерде қалғандары, бірі өз ықтиярымен, бірі мәжбүрлікпен Өзбекке қосылды»), – деп жазады.

Екіншіден, «Бабырнамада» *түрк* сөзі адамның қасиетін білдіреді. Мұндай қолданыстарда оның семантикасы «қарапайымдық» ұғымымен сабақтас болғанымен, сол қарапайымдықтың коннотациялық реңктері контекске қарай ерекшеленеді. Мәселен, Бабыр Сұлтан Ахмет мырзаны сипаттағанда: «Һеч немәрсә оқұған емес еді, амми еді. Баужуд кім шаһрда ұлғайып еді, түрк уа сада еді» [1, 18b] («Еш нәрсе оқымаған еді, сауатсыз еді. Қалада өсіп-өнгенімен, түрк әрі қарапайым еді»), – дейді. *Амми* (علمي) – араб сөзі. Негізгі мағынасы: «сауатсыз, оқымаған, білім алмаған; қарапайым халыққа тән» немесе «қараша халық өкілі». Парсы тіліндегі *sada* (ساده) сөзі «таза, қоспасыз», «қарапайым», «ашық», «шынайы» [9, 639], «ақкөңіл, сенгіш, аңғал», «күрделі емес; жұпыны, жасандылығы жоқ» мағыналарында қолданылады және «қарапайымдық» ұғымының семантикалық өрісіне жатады. Оны біржақты «аңқау» деп аудару бұрыс болар. Осы контексте *түрк* адамның қарапайым, жасандылықтан ада болмысын білдіретін сапалық сипат ретінде көрінеді.

Келесі мысалда да *түрк* сөзінен «аңқау» дегеннен гөрі «қарапайым, ерекше сән-салтанаты жоқ» деген мағыналық реңк байқалады: «Хұсраушаһ еді, Түркістанлығ Қыпшақдың дүр... Баужуд-и түрклүк мұхкам пайдакүнәндә еді. Нечүк кім пайда қылұр еді, йахшы һәм харж қылұр еді» [1, 29a] («Хұсраушах түркістандық қыпшақтан еді... Түрктігіне қарамастан, мал-дүние табуға өте қабілетті еді. Қалай жақсы тапса, солай жақсы жұмсайтын еді»). Мұнда Хұсраушахтың алдымен түркістандық қыпшақтан екені көрсетіліп, одан кейін түркілік тұлғасының қолданылуы этникалық және сапалық семалардың өзара қабаттасқанын аңғартады.

Түрк сөзінің адамның қасиетін білдіретін қызметі басқа тұлғаларға берілген мінездемелерден де байқалады: «Ахмад Бег түрк кіші еді, хайлы мәрдана у даулатхуаһ еді» [1, 94b] («Ахмет бек қарапайым кісі еді, өте батыл әрі мемлекетке адал еді»); «Йана Хайлы Бег еді... Мұсылман у намазгузар у түрк у садик кіші еді» [1, 164b] («Тағы бірі – Хайлы бек еді... Мұсылман, намаз оқитын, қарапайым әрі адал кісі еді»); «Йана Ислим Барлас еді. Түрк кіші еді» [1, 173b] («Тағы бірі – Ислим Барлас еді. Қарапайым кісі еді»); «Йана Тәңірберді Саманчы еді. Түрк у мәрдана уа қылычлығ бег еді» [1, 175b] («Тағы бірі – Тәңірберді Саманшы еді. Қарапайым, батыл әрі қылышкер бек еді»); «Йана Әмір Омар Бег еді. Соңралар Бадиғуззаман мырза қашыда болұр еді. Мәрдана уа түрк уа йахшы кіші еді» [1, 175b] («Тағы бірі – Әмір Омар бек еді. Кейін Бадиғуззаман мырзаның қасында болды. Батыл, қарапайым әрі жақсы кісі еді»). Бұл мысалдарда *түрк* сөзі *мәрдана* («батыл, ержүрек»), *садик* («адал, шынайы»), *йахшы* («жақсы») тәрізді адамның жағымды қасиетін білдіретін сөздермен бір қатарда қолданылған, сондықтан оның бұл жерлердегі қызметі этнонимдік қолданыстан өзгеше. Осы тұрғыда *түрк* сөзінің қолданысы «Бабырнамадағы» *қазақ* сөзінің кейбір сапалық қолданыстарымен де салыстыруға келеді. Мысалы: «Толұн Хожа атлығ Барынның мәрдана у сарамад у қазақ йігітлерідин еді» [1, 52a] («Толын Қожа атты Барынның батыл, озық әрі ержүрек жігіттерінің бірі еді»); «Ғажаб мәрдана уа қазақ йігіт еді» [1, 52a] («Ғажап батыл әрі ержүрек жігіт еді»). Осылайша, *түрк* пен *қазақ* атауларының кейбір қолданыстарында этнонимдік мағынадан адамның болмысын сипаттайтын сапалық мәнге ауысу байқалады. *Түрк* лексемасының мұндай қолданыстары «қарапайымдық, жасандылықтан ада» тәрізді семалармен сабақтасса, *қазақ* сөзі «батылдық», «ержүректік» сипаттарымен ұштасады. Тарихи лексикография мен кейінгі зерттеулерде мұндай атаулардың жағымсыз реңк үстейтін жекелеген қолданыстары іріктеліп алынып, олардың сөздіктерде негізгі мағыналардың бірі ретінде орнығуы мәселе болып отыр. Соның салдарынан *түрк*, *қазақ* тәрізді атаулардың тарихи мәтіндердегі жағымды және бейтарап семалары ескерусіз қалып, олардың мағыналық табиғаты біржақты түсіндіріліп келеді. Тіпті «Бабырнаманы» ағылшын тіліне аударушылардың бірі У. Эрскин еңбектің кіріспесінде моғол және түркі тайпаларын «салыстырмалы түрде өркениетті халықтарға» (nations of comparative civilization) қарағанда «өркениетсіз тайпалар» (uncivilized tribes) ретінде сипаттап, олардың мәдени тұрғыдан «тарихтың алғашқы кезеңіндегіден көп өзгере қоймағанын» жазады [10, XLIII-XLIV]. Жекелеген жағымсыз контекстерді тұтас лексеманың негізгі семантикалық сипаты ретінде орнықтыру бұл атаулардың тарихи семантикасын бұрмалайды.

Осы тұста Бабырдың *түрк* және жалпы көшпелі қауымдарға көзқарасына қатысты қалыптасқан пікірлерге де тоқталған жөн. Кейбір зерттеулерде (мысалы, С. Дэйл) Бабыр отырықшы жұртты жоғары бағалап, далалық-көшпелі ортаны төмен санаған деген тұжырым айтылады. Алайда Бабырдың өз сөзі мұндай біржақты пікірді растамайды. Бабырдың саяси күрес пен *қазақлық* кезеңдеріндегі айналасында арғын, қыпшақ, дулат, барын және басқа да тайпалардан шыққан бектер мен жауынгерлер болды. Олардың едәуір бөлігі көшпелі әскери орта өкілдері еді. Бабыр қиын кезеңде өзімен бірге болған серіктерінің адалдығын бірнеше рет атап, олардың еңбегін бағалайды. Мәселен, «Аксар қазақлықтарда уа фитратларда менің білән білә еділәр» [1, 11a] («Көбінесе қазақлық пен аласапыран кездерде менімен бірге еді»), – деп жазады. Осы мәндегі тіркестер шығармада бірнеше рет кездеседі: «Менің білә қазақлықтарда бар еді» [1, 15a] («Менімен бірге қазақлықта болған еді»); «Менің білә қазақлықтарда уа мехнатларда болған кішілер білә йаман мааш қыла кірішті» [1, 74b] («Менімен бірге қазақлықта және мехнаттарда болған кісілерге жаман қарай бастады»). Оларға деген көзқарасы мүлік мәселесінен де көрінеді. Бабыр «біздің білә қазақлықтарда уа мехнатларда болған жамағатның» мал-мүлкін өздеріне қайтару жөнінде пәрмен беруді ұсынады [1, 64a]. Билікке қайта қол жеткізгеннен кейін де бұрынғы серіктерін ұмытпайды: «Өзүм біле қазақлықтарда білә болып келген бегләрғә уа йігітләрғә бағзысыға кент уа түйүл дек берілді» [1, 144a-144b] («Менімен бірге қазақлықта болған бектер мен жігіттердің кейбіріне кент пен жер үлестері берілді»). Ал мұндай өмірдің ауырлығын «Ошбу қыш сипахилардың бағзысы біздің білә қазақлықтарда йүрүй алмай, Әндіжанға бармаққа рұхсат тіладиләр» [1, 97b] («Осы қыста әскерилердің кейбірі бізбен бірге қазақлықта жүре алмай, Әндіжанға қайтуға рұхсат тіледі»), – деген жолдар да аңғартады. Бұл деректер қазақлықтың Бабыр үшін жай ғана «қаңғыбастық» емес, биліктен айырылған кезеңдегі әскери-саяси күрес пен қиын тұрмысты білдіргенін көрсетеді. Сондықтан Бабыр көшпелі немесе далалық орта өкілдерін отырықшы халықтан төмен қойып, оларды жақтырмаған деген тұжырыммен келісу қиын. Керісінше, саяси өмірінің ең ауыр кезеңдерінде оның негізгі тірегінің елеулі бөлігін осы әскери-далалық ортадан шыққан серіктері құрады. Бабыр оларды *мәрдана*, *қазақ* «батыл, ержүрек», *садиқ* «адал», *йахшы* «жақсы» тәрізді сипаттармен бағалайды, қиыншылықты бірге өткергендерін қайта-қайта еске алады, олардың мүлкін қорғауға және билікке келгеннен кейін қызметін өтеуге ұмтылады. Сондықтан жекелеген сөздерге берілген жағымсыз аудармалар негізінде Бабырдың тұтас көшпелі ортаға теріс көзқараста болғаны туралы қорытынды жасау қате. Бабырдың түркілерді қалай бағалағанын, өзін де қалай танығанын Үндістан жорығы кезіндегі бір дерегі айқын көрсетеді. Байанадағы Низам ханға Қаландар Пияданы елші етіп жіберген Бабыр қарсыласына ескерту ретінде суырыпсалма өлең шығарады: «Байанаға Қаландар Пияданы йіберіп, Низам Ханға уәде у уағид фармандары йіберілді. Бұ ғына қитъаны бадиһада айтып, бітіп йіберілді:

Ба түрк ситеза макун, әй мир-и Байана,

чалаки у мәрданаги-и түрк аян аст.

Гар зуд наййи у насихат накуни гуш,

анжа ки аян аст, чи хажат би-баян аст?» [1, 297b-298a]

(«Байанаға Қаландар Пияданы жіберіп, Низам ханға уәде мен ескерту пәрмендері жіберілді. Бұ ғана өлеңді суырыпсалма түрде шығарып, жазып жібердім:

«Түркпенен соғыспағын, уа, Байана әмірі,

Аян жұртқа түрк ерінің ептілігі, ерлігі.

Тез келмей, насихатқа құлақ аспай қалсаң сен,

Аян істі баяндаудың бар ма тағы керегі?»

Қорытынды

«Бабырнамадағы» *түрк* лексемасының бір ғана этнонимдік мағынамен шектелмейтіні анықталды. Оның семантикасы тарихи-әлеуметтік жағдайға, референттік ортасына және синтагмалық байланысына қарай өзгеріп отырады. Мәтінде *түрк* бір жағынан этникалық

және этносаяси қауымды білдірсе, екінші жағынан адамның болмысын, мінез-құлқын сипаттайтын сапалық мәнде жұмсалған.

Этнонимдік қолданыстарда *түрк* атауының референттік шегі қазіргі «түркі халықтары» ұғымымен толық сәйкес келмейді. Бабыр *түрк* атауын *моғол, чағатай* тәрізді атаулардан ажыратып қолданады. Алайда бұл қауымдардың бір-бірінен мүлде бөлек этникалық дүниелер болғанын білдірмейді. Керісінше, олардың едәуір бөлігі кейінгі тарихи үдерістер барысында өзара араласып, түркі тілдік және мәдени кеңістігіне кірігіп, қазіргі түркі халықтарының этникалық құрамынан орын алды.

Зерттеудің маңызды нәтижелерінің бірі – *түрк* сөзінің антропосипаттамалық қызметінің анықталуы. *Түрк уа сада, түрк кіші, түрк у садиқ, түрк у мәрдана, мәрдана уа түрк уа йахшы кіші* тәрізді тіркестерде *түрк* этникалық атаудан адамның қасиетін білдіретін сапалық мәнге ауысқан. Мұндай контекстерде оның семантикасы қарапайымдық, жасандылықтан ада болу, шынайылық тәрізді ұғымдармен сабақтасады.

Бабырдың түркілерге қатысты көзқарасы да негізінен теріс болмаған. Саяси тұрақсыздық пен қазақлық кезеңдерінде өзімен бірге болған бектер мен жауынгерлердің адалдығын, батылдығын және қызметін жоғары бағалап, еңбегін өтеуге ұмтылған. Бұл тұрғыдан *түрк* пен *қазақ* атауларының семантикалық дамуында ұқсастық бар: екі лексема да белгілі контекстерде этнонимдік мәнден сапалық сипатқа ауысады. *Түрк* «қарапайым» семасымен сабақтасса, қазақ «батыл, ержүрек» ұғымдарымен ұштасады. Бұл ортағасырлық этнонимдердің халық атауымен шектелмей, белгілі бір әлеуметтік ортаға тән мінез бен адамдық қасиеттерді де білдіргенін аңғартады. Кейінгі лексикография мен зерттеулерде мұндай атаулардың жекелеген жағымсыз қолданыстары жалпыланып, олардың жағымды және бейтарап семалары ескерусіз қалған. Соның салдарынан *түрк, қазақ* тәрізді атаулардың тарихи семантикасы біржақты түсіндіріліп келді. «Бабырнама» деректері тарихи этнонимнің семантикасын оның барлық қолданысын тұтас қарастыру арқылы ғана айқындауға болатынын көрсетеді. Демек, *түрк* атауының тарихи мағынасы кейінгі түсініктер негізінде емес, өзі қолданылған дәуірдің тілдік және тарихи-мәдени контекстінде анықталуы тиіс.

Әдебиеттер

1. The Bábar-Náma: fac-simile / edited by A.S. Beveridge. – Leiden: E. J. Brill, 1905. – 764 p.
2. Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казацких орд и степей. – Ч. 2: Исторические известия. – СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. – 330 с.
3. Кенжалин Қ., Таңсықбай Ә., Еспекова Л. «Қазақ» сөзінің «Бабырнамадағы» семантикасы // *Turkic Studies Journal*. – 2024. – Vol. 6, №4. – Б. 90-115. DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-90-115>
4. Малов С.Е. Мир Алишер Навои в истории тюркских литератур и языков Средней и Центральной Азии // *Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка*. – 1947. – Вып. 6. – С. 475-480.
5. Абдыкадырова С.Р. Функции этнонимов в произведении «Бабур-наме» // *Бюллетень науки и практики*. – 2021. – Т. 7. №6. – С. 550-556.
6. Dale S.F. Babur: Timurid Prince and Mughal Emperor, 1483-1530. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 258 p.
7. Dale S. F. The Garden of the Eight Paradises: Bābur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483-1530). – Leiden; Boston: Brill, 2004. – 520 p.
8. Lee Joo-Yup. The Historical Meaning of the Term Turk and the Nature of the Turkic Identity of the Chinggisid and Timurid Elites in Post-Mongol Central Asia // *Central Asiatic Journal*. – 2016. – Vol. 59, No. 1-2. – P. 101-132.
9. Steingass F. A Comprehensive Persian-English Dictionary. Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature, Being, Johnson and Richardson's Persian, Arabic, and English Dictionary, Revised, Enlarged, and Entirely Reconstructed. – New Delhi: Asian Educational Services, 1992. – 1539 p.

10. Babur Z.M. Memoirs of Zehīr-ed-Dīn Muhammed Bābur, Emperor of Hindustan / written by himself in the Chaghatāi Tūrki ; translated by J. Leyden, W. Erskine ; annotated and revised by Sir L. King. – Vol. I. – London: Humphrey Milford, Oxford University Press, 1921. – CXI, – 324 p.

References

1. Beveridge A.S., ed. The Bābar-Nāma: Fac-simile. – Leiden: E.J. Brill, 1905. – 764 p.
2. Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kaisakskikh ili kirgiz-kazach'ikh ord i stepei. Ch. 2: Istoricheskie izvestiya [Description of the Kirghiz-Kaisak or Kirghiz-Kazakh Hordes and Steppes. Part 2: Historical Information]. – St. Petersburg: Tipografiya Karla Kraiya, 1832. – 330 p. (In Russian)
3. Kenzhalin Q., Tangsyqbay A., Espekova L. «Qazaq» sozining «Baburnamadagy» semantikasiy [The Semantics of the Word «Kazakh» in the Baburnama]. Turkic Studies Journal. 2024;6(4):90-115. DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-90-115>. (In Kazakh)
4. Malov S.E. Mir Alisher Navoi v istorii tyurkskikh literatur i yazykov Srednei i Tsentral'noi Azii [The World of Alisher Navoi in the History of Turkic Literatures and Languages of Middle and Central Asia]. Izvestiya Akademii nauk SSSR. Otdelenie literatury i yazyka. 1947; 6: – P. 475-480. (In Russian)
5. Abdykadyrova S.R. Funktsii etnonimov v proizvedenii «Babur-name» [Functions of Ethnonyms in the Baburnama]. Byulleten' nauki i praktiki. 2021; 7(6), – P. 550-556. (In Russian)
6. Dale S.F. Babur: Timurid Prince and Mughal Emperor, 1483-1530. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 258 p.
7. Dale S.F. The Garden of the Eight Paradises: Bābur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483-1530). – Leiden; Boston: Brill, 2004. – 520 p.
8. Lee Joo-Yup. The Historical Meaning of the Term Turk and the Nature of the Turkic Identity of the Chinggisid and Timurid Elites in Post-Mongol Central Asia. Central Asiatic Journal. 2016; 59 (1-2):101-132.
9. Steingass F. A Comprehensive Persian-English Dictionary: Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature, Being Johnson and Richardson's Persian, Arabic, and English Dictionary, Revised, Enlarged, and Entirely Reconstructed. – New Delhi: Asian Educational Services, 1992. – 1539 p.
10. Babur Z.M. Memoirs of Zehīr-ed-Dīn Muhammed Bābur, Emperor of Hindustan / written by himself in the Chaghatāi Tūrki ; translated by J. Leyden, W. Erskine; annotated and revised by Sir L. King. – Vol. I. – London: Humphrey Milford, Oxford University Press, 1921. – CXI, – 324 p.

А.К. Тансыкбай

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,
020000, Республика Казахстан, г. Кокшетау, ул. Абая, 76
ORCID: 0000-0001-9929-1685
e-mail: adilet_2_97@mail.ru

СЕМАНТИКА СЛОВА «ТЮРК» В «БАБУРНАМЕ»

Аннотация. В статье исследуется семантика лексемы *түрк* в произведении Захир ад-Дина Мухаммада Бабура «Бабур-наме» (чаг. *Waqāyī* – «События»), написанном в XVI веке на чагатайском (тюрки) языке.

Цель исследования – на основе данных оригинального текста проанализировать случаи употребления данной лексемы и определить её семантическую структуру, референциальный диапазон и коннотативные особенности. Основным источником послужило факсимиле Хайдарабадской рукописи «Бабур-наме». Контекстуально-семантический и сравнительный анализ показал, что название *түрк* употребляется не только в этнонимическом, но также в этнополитическом и качественно-характеризующем значениях. В этнонимических употреблениях его референциальный диапазон не полностью соответствует современному понятию «тюркские народы», поскольку оно используется отдельно от таких наименований, как *могол*, *чагатай* и *өзбек*. При характеристике человека *түрк* соотносится со значением «простой» и преимущественно сочетается со словами положительной или нейтральной семантики. Полученные данные свидетельствуют о том, что встречающееся в

более поздних лексикографических и научных трудах толкование слова *түрк* в значениях «простоватый», «некультурный», «наивный» и даже «подобный бродяге» не раскрывает его семантической природы в «Бабурнаме». По-видимому, подобные толкования возникли вследствие обобщения отдельных контекстуальных оттенков и игнорирования других семантических аспектов лексемы. Исследование показывает важность комплексного рассмотрения употреблений исторических этнонимов в контексте соответствующей эпохи и текста при реконструкции их семантики.

Ключевые слова: Бабурнаме, тюрк, этноним, казах, семантика, историческая лексикология.

A.K. Tangsykbay

Shoqan Ualikhanov Kokshetau University,
020000, Republic of Kazakhstan, Kokshetau, 76 Abay str.
ORCID: 0000-0001-9929-1685
e-mail: adilet_2_97@mail.ru

THE SEMANTICS OF THE WORD «TURK» IN THE BABURNAMA

Abstract. This article examines the semantics of the lexeme *türk* in the *Baburnama* (Chagatai *Waqāyi* ‘Events’), written in Chagatai Turkic by Zahir al-Din Muhammad Babur in the sixteenth century. The study aims to analyse the occurrences of this lexeme on the basis of the original text and to determine its semantic structure, referential range, and connotative features. The facsimile of the Hyderabad manuscript of the *Baburnama* was used as the primary source. Contextual-semantic and comparative analyses demonstrate that *türk* is used not only as an ethnonym but also in ethnopolitical and qualitative senses. In its ethnonymic uses, its referential range does not fully correspond to the modern concept of «Turkic peoples», since it is employed separately from such designations as *moğol*, *čağatay*, and *özbek*. When used to describe a person, *türk* is associated with the meaning «simple» and predominantly occurs alongside words carrying positive or neutral connotations. These findings indicate that later lexicographical and scholarly interpretations of *türk* as «rustic», «uncultured», «naive», or even «vagabond-like» do not adequately reflect the semantic nature of the lexeme in the *Baburnama*. Such interpretations appear to have resulted from generalising individual contextual nuances while disregarding other semantic dimensions of the lexeme. The study highlights the importance of reconstructing the semantics of historical ethnonyms by considering the full range of their uses within the textual and historical context of the relevant period.

Keywords: Baburnama, turk, ethnonym, kazakh, semantics, historical lexicology.

Автор туралы мәлімет

Таңсықбай Әділет Қыдырбекұлы – PhD, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының лекторы, Қазақстан Республикасы, Көкшетау, e-mail: adilet_2_97@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9929-1685>.

Сведения об авторе

Тансықбай Адилет Кыдырбекұлы – PhD, лектор кафедры казахского языка и литературы Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова, Республика Казахстан, Кокшетау, e-mail: adilet_2_97@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9929-1685>.

Information about the author

Adilet Tangsykbay – PhD, Lecturer, Department of kazakh language and literature, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Republic of Kazakhstan, Kokshetau, e-mail: adilet_2_97@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9929-1685>.

Редакцияға енуі 20.07.2026

Өңдеуден кейін түсуі 26.08.2026

Жариялауға қабылданды 28.09.2026